

APROXIMACIÓ FILOSÒFICA A LA IDENTITAT DE LES PERSONES DE CULTURA GITANA¹

Sergi Rodríguez i López-Ros

La realitat gitana ha estat abordada des de diferents disciplines acadèmiques al llarg de la història. El primer autor en fer-ho va ser l'historiador musulmà EL-MISRI, en el segle XIV. Però no és fins el segle XVIII que aquesta reflexió va assolir un caràcter científic, de la mà de la filologia. Aquesta tendència va continuar al llarg del segle XIX, amb la consolidació de la lingüística com a ciència i l'aparició de l'etnografia i l'antropometria. Ja en el segle XX s'hi van afegir altres disciplines, com ara la recerca biomèdica, la historiografia, l'etnologia, la sociologia i la pedagogia.

Aquestes recerques, d'una forma més o menys explicitada, han volgut abordar la realitat gitana en la seva totalitat. Però en la majoria dels casos, a causa d'una metodologia excessivament estructuralista, han ajudat només a comprendre'n fragments. És aquesta la raó per la qual, després de més de dos segles de reflexió científica, cap d'elles ha aconseguit singularitzar una identitat gitana més enllà dels grups estudiats. Això ha comportat un autèntic **problema** científic: «si els gitanos són una mateixa cultura», ens podríem

¹ Aquest article és una síntesi de la tesi doctoral titulada "*Romipén [gitanitat]: aproximació a la identitat de les persones de cultura gitana*", llegida el 3 de juliol de 2009 a la Facultat de Filosofia de l'Universitat Ramon Llull.

preguntar: «per què hi ha diferències tan destacades entre ells, fins i tot contraposades?».

És per això que vaig endegar una recerca que tenia, com **objecte d'estudi**, definir *quins* són els elements que intervenen dins la construcció de la identitat gitana, per donar així resposta a la pregunta fonamental sobre aquesta cultura: «*Què* significa ser gitano?». Volia verificar en quina mesura eren certes les dues **intuïcions** que havia anat madurant durant 15 anys de convivència amb els gitanos de tot Europa i la lectura de gairebé tot el que s'havia escrit sobre temàtica gitana: que els gitanos constitueixen un poble perquè, tot i el seu caràcter heterogeni, comparteixen una mateixa cultura; i que aquesta cultura, sovint negada, té un origen oriental que rau sota la majoria de les seves expressions.

Els **materials** que vaig fer servir van estar constituïts per tres tipus de fonts: *Observacions* (13), fetes majoritàriament en contextos informals, sense llibreta en la mà; *Fonts orals* (38), a partir d'entrevistes a un grup delimitat i heterogeni de gitanos i no gitanos; i *Fonts escrites*, format per 497 llibres i articles relacionats de forma multidisciplinària amb la realitat gitana, dels quals se'n va fer un buidat de 167. Les observacions es van contrastar amb les fonts orals, i aquestes dues amb els materials escrits, per garantir que el treball de camp corresponia a fenòmens ja observats per altres autors, podent així extrapolarlo a diversos segments de la població gitana per inferir o no una tendència concreta que confirmés o no les nostres intuïcions. Paral·lelament, es van incorporar tots aquells manuals i autors de referència sobre especialitats i mètodes filosòfics, així com alguns dels principals títols sobre pensament oriental.

Encara més important que el **mètode** de recollida de la informació va ser l'emprat per analitzar-la. Descartat l'hermenèutic (per tractar-se d'una realitat no només escrita) i el semiològic (perquè es limita als símbols, obviant

així la dimensió significativa de l'existència), la tria va donar com a resultat el fenomenològic, de positiva aplicació en el món de la cultura o la religió. Aquest mètode té com objectiu interpretar els fets humans a través d'explicació, comprensió i empatia. Planteja l'actitud d'anar a l'arrel del fenomen mateix, suspenent tot judici i interpretant el que apareix davant la consciència. Pretén descobrir, doncs, els elements comuns als fenòmens i les relacions entre ells, per formular una estructura hipotètica del fenomen que tracta d'interpretar. Ho aconsegueix en 3 etapes:

- La primera és la *reducció fenomenològica*. Consisteix en una suspensió del judici (*l'epokhê*), per assolir una actitud natural davant la realitat. En prescindir de tot el que no és fenomen, s'obté el fenomen en sí mateix o *nóema*, del qual es pren consciència a través d'un procés de *nóesis*.
- La segona és la *reducció eidètica*. Consisteix en una supressió de tot allò que és accidental o particular, per anar així a la realitat invariable i persistent que s'anomena essència o *eidos*. S'obté així l'universal, que s'aprehèn a través d'un procés d'intuïció.
- La tercera és la *reducció transcendental*. Consisteix en una relació entre les diferents essències, per singularitzar un tipus ideal o subjecte transcendental.

L'èmfasi no es troba en les relacions funcionals dins el sistema social, com sosté l'etnologia, sinó en la interpretació dels significats del món. Aquest mètode qualitatiu s'esqueia perfectament amb el nostre objecte d'estudi, per quatre raons:

- la suspensió del judici és la millor forma d'evitar el prejudici, quelcom molt important en una cultura tan estigmatitzada com és la gitana;

- la manca de càrrega ideològica és una garantia per superar la que retrèiem a l'antropologia social;
- el pragmatisme de l'anàlisi i l'ús de la intuïció resulten molt útils per interpretar una cultura igualment pragmàtica i intuïtiva;
- i només suspenent l'espai i el temps hem abstret la «gitanitat» o *romipén* del context sociocultural, superant així les particularitats.

En la nostra interpretació de la cultura gitana no vàrem tenir en compte només la materialitat dels fenòmens constatats sinó la seva intencionalitat. No es va interpretar un sentit universal a partir d'un de particular, com si aquest darrer fos un símbol, sinó que es va atribuir aquesta capacitat a la suma de signes particulars que superaven la seva contraposició entre ells. Les manifestacions gitanes van aparèixer així com expressions d'aquesta cultura encarnada. Els resultats obtinguts els vàrem classificar i analitzar dins el desplegament categorial de la filosofia, que es va anomenar *perspectives analítiques*.

Avui dia resulta indiscutible que els gitanos procedeixen de l'Índia. Alguns autors arriben a concretar la ciutat de Kannauj, a l'actual estat d'Uttar-Pradesh, com a possible lloc d'origen. Van haver d'abandonar el seu territori cap el segle 10, a causa de la invasió musulmana del país l'any 998. Les seves caravanes es van assentar primer a Jorassà (Pèrsia, l'actual Iran), on van formar un grup homogeni: els *Dom* o *Rom*. La fam i les invasions selèucides, l'any 1035, els van empènyer a continuar el seu desplaçament fins la Capadòcia, a través d'Armènia i el Kurdistan. En aquella zona d'influència hel·lènica, actualment Turquia, s'hi van establir durant gairebé dos segles.

En la segona meitat del segle 14 accedeixen a Europa, on es dispersaran. Al començament, la seva relació amb els pobles i persones es basa

en l'intercanvi profitós i la fascinació per la novetat. Però entre els segles 15 i 18 es veuran afectats per un procés repressiu destinat a afavorir el seu assentament i la seva assimilació en el context espanyol. Això generarà una discriminació que no conclourà fins el segle 20, gràcies a l'acció de l'Església i les Administracions.

Dels gairebé 15 milions de gitanos que hi ha a tot el món, uns 12 viuen a Europa; la resta cal trobar-los a la diàspora d'Amèrica. En el seu sí existeixen diferències notables, derivades del caràcter progressiu de la seva arribada a Europa, els diferents nivells d'adaptació a la cultura de referència i la manca de comunicació entre els diferents grups durant 6 segles, cosa que va afeblir la seva consciència col·lectiva i va modificar alguns elements de la seva identitat.

De tot això cal extraure dues idees fonamentals: que la identitat gitana s'ha desenvolupat en contraposició a tot allò que no és gitano, i que l'existència gitana s'ha desenvolupat primerament en l'àmbit del nomadisme i, en segon lloc, en l'àmbit comunitari. Això ha tingut una clara conseqüència epistemològica, que ha quedat configurada de forma *realista*, perquè té origen en l'experiència de la pròpia realitat; i *pragmàtica*, perquè té sobretot una funció pràctica.

En viure entre la natura i les persones, amb vistes a garantir la supervivència col·lectiva, la cultura gitana ha fomentat l'ús dels sentits externs, especialment la vista i l'oïda, perquè són els que permeten copsar amb rapidesa i autenticitat l'àmplia densitat semàntica de la realitat. Aquesta facilitat per al pensament visual és l'origen del seu caràcter tradicionalment oral.

Tanmateix, la persona no pot abastar, per sí mateixa, totes les dimensions de la realitat. Existeix, doncs, un coneixement sensible referencial, facilitat per altres persones, però no qualsevol persona. Allò que expliquen els altres gitanos, sobretot els més grans, és percebut com a veritat. És el que la

filosofia ha anomenat tradicionalment *coneixement per confiança* o *coneixement testimonial*.

Pel que fa als **sentits interns**, els gitanos afegeixen al sentit comú un component afectiu. Les coses són més o menys pròximes, en el temps o en l'espai, segons la intensitat afectiva del moment viscut (vinculada alhora a la de l'estímul percebut). Aquesta noció de temps subjectiu, perquè es fa servir la pròpia experiència per mesurar-lo, la constata ARGULLOL en el pensament oriental.

La seva sensibilitat funciona en bona mesura a partir de l'arxiu d'aquelles experiències viscudes intensament en primera persona o en companyia d'altres gitanos. És per això que les sensacions que es viuen en el present són sempre susceptibles de ser completades o substituïdes per altres ja viscudes, bé imaginant o bé recordant. En canvi, els gitanos gairebé no fan servir l'*estimació*: difícilment allò que no es viu, o no s'ha viscut, pot projectar-se cap al futur.

La *cognició gitana* continua amb el coneixement intel·lectual. En ell substitueixen l'*abstracció* i la *generalització* per l'*assimilació* i la *comparació* a través de la **intuïció**. Es tracta d'una operació relacional, en la qual s'infereixen immediatament les relacions entre els particulars, extrapolant la tendència observada en *alguns* casos a *tots* els casos. El seu resultat no seria ja un concepte sinó una *conclusió*, *vivència* o *noció*, que esdevindria una mena de concepte pràctic, destinat a permetre un coneixement operatiu (no especulatiu). Aquest sistema d'aprehensió de la realitat podria definir-se com a *coneixement per addició* (una cosa pot ser en la mesura que s'assembla a altres coses ja conegudes), de clares reminiscències orientals, que es contraposa al *coneixement per sostracció* (una cosa no pot ser ella mateixa i el seu contrari), netament occidental.

Però també pot haver-hi situacions inèdites. En aquests casos, el subjecte posa en marxa un **sistema secundari d'intuïció**, en el qual la comparació ja no es produeix entre particulars sinó entre un particular i una forma convencional, entesa com a conclusió transmesa mitjançant l'aprenentatge. Serien els *símbols convencionals*, *consells* o *preceptes*. Conèixer seria, així, reconèixer la forma de la cosa a través d'un catàleg de formes culturals. Quan tampoc això no és possible, es posaria en marxa un tercer mecanisme, també típicament oriental, com és l'*afirmació negativa* (o constatació d'una negació), donant a entendre que un particular no s'assembla a un altre ni tampoc a cap conclusió personal o símbol convencional.

Aquest tipus de pensament nocional (diferent del conceptual) comporta sobretot un coneixement operatiu (diferent de l'especulatiu). Permet als gitans guanyar en rapidesa, practicitat i consens, tot i perdre en precisió. Seria una mena d'aproximació científica a la realitat, que necessita de l'experiència per a la seva actualització. Un clar desavantatge és la seva incapacitat per anticipar el futur. D'aquí la importància del present en l'existència gitana. En part es deu a l'obligació de sobreviure. Però en el fons, com en el món oriental, la capacitat anticipatòria no importa tant perquè la realitat és permanent: hi una única substància que, tot i presentar-se de formes diverses, resta sempre igual en el seu caràcter essencial.

Continuant amb el procés cognitiu, també hem analitzar els **judicis**, segon moment del coneixement intel·lectual. En el cas dels gitans, estan principalment relacionats amb l'interès comunitari. Així, la veritat, la bondat o la bellesa ho són en la mesura que ho són per al conjunt dels gitans. El criteri del consens social sobre la veritat compta amb una certa tradició dins la filosofia moderna. Ideat per DURKHEIM en el segle 19, la tesi ha estat desenvolupada més endavant per HABERMAS, PIRENNE, POPPER i SCHLICK.

La certesa (subjectiva) es converteix així en veritat (objectiva). Això es deriva, en darrer terme, de la noció oriental que tothom té una part de la veritat.

Finalment, com a darrera etapa del procés cognitiu humà, la recerca va verificar que els **raonaments** tenen, en el cas dels gitanos, un caràcter pràctic. Són sempre immediats o evidents, més que discursius o successius. El que importa és el resultat, no el procediment. Això és habitual en el pensament oriental. Els gitanos també segueixen el principi de no contradicció en les seves proposicions, tot i que es tracta d'evitar una contradicció entre la proposició i l'experiència. D'igual forma mostren una *lògica dual* o binària, perquè inclou en les seves proposicions dos conceptes contraposats (encara que un d'ells no s'expliciti). Això és també típicament oriental, perquè el món quotidià es presenta sota la marca de la dualitat. En el seu aspecte fenomènic la **realitat** no és comprensible sinó experimentable.

Però la capacitat de pensar quedaria esbiaixada si la limitéssim a la de comprendre, perquè la persona no es configura només cap a dintre sinó cap a fora, a través del **llenguatge**. L'arrel índia i els préstecs constituïrien la comuna matriu de la llengua gitana. Sobre aquest substrat han incorporat vocabulari i gramàtica, fruit de la convivència amb altres llengües o la necessitat d'incorporar noves paraules. Molts experts han intentat demostrar que no existeix una llengua comuna, però la divisió dialectal consisteix només en diferències morfològiques o fonològiques que no impossibiliten la comunicació entre els gitanos de tot el món, llevat del sud i l'oest d'Europa.

El primer gran tret del llenguatge gitano és el seu caràcter *presentatiu*. Els gitanos en fan un ús concret i pràctic, destinat a reproduir les experiències viscudes més que no a plasmar un món conceptual. Allò important és presentar la realitat, més que no representar-la, conscients que cap concepte no pot substituir-la. D'aquí la seva capacitat per significar allò que és particular, però dificultat per fer el mateix amb allò que és universal.

Per superar aquesta concreció, els gitanos fan servir la *perífrasi*, mitjançant la juxtaposició d'oracions simples, traslladant vivències que reproduïxen la riquesa i varietat de la realitat mateixa. Però aquesta fórmula sovint no basta, perquè al mode perifràstic li és difícil de transmetre emocions. És per això que incorporen recursos com la *metàfora* (associant-les experiències segons la seva similitud) i la *hipèrbole* (estirant al màxim el significat de cada paraula mitjançant la *sonoritat* i l'*expressivitat*). Això es complementa amb la incorporació d'un ventall de *recursos no verbals*, bàsicament el gest i la veu.

El segon gran tret del llenguatge gitano és el seu caràcter *connotatiu*: les paraules no només transmeten un contingut explícit, sinó que remeten a un context determinat. Això contrasta amb el pensament occidental, on el signe lingüístic remet a la imatge de la cosa, no a la cosa en sí mateixa. El problema que això comporta és la *subjectivitat extrema* del relat, en no distingir el subjecte que comprèn de l'objecte comprès. Aquest seria l'origen del tòpic que els gitanos menteixen: no intenten confondre qui els escolta, sinó variar el punt de vista sobre el fet segons el perceben. Això també és comú entre els orientals.

El tercer gran tret del llenguatge gitano és el seu caràcter *pragmàtic*, perquè assumeix una importància que va més enllà dels continguts que transmet. D'aquí les seves dues **funcions** concretes dins la cultura gitana. Una *socialitzadora*, que deixa entreveure el predomini del grup per sobre de la persona; i una altra *cobesionadora*, destinada a enfortir els lligams entre els parlants. Això genera un doble nivell discursiu: un per a les persones de confiança (bàsicament els gitanos) i un altre per als qui no la tenen. La diferència rauria en la densitat semàntica, alta en el primer cas i baixa en el segon. Aquesta diferenciació seria també coherent amb els dos nivells que els lingüistes han constatat en el vocabulari gitano. Conscients de la importància

de les seves arrels, han reservat les paraules d'origen sànscrit per als àmbits fonamentals de l'existència.

Aquest doble nivell discursiu tindria alhora una plasmació sintàctica en la pròpia llengua, derivada de l'absència original de la tercera persona, introduïda només tardanament i de forma exògena. Seria la lògica quantificacional de FREGE, que tendeix a simplificar les divisions: tots o cap. Però també incideix en els criteris que conformen la **validesa de les oracions**, percebudes com a veritables si aquell que la profereix és de *confiança* (bàsicament gitano), allò que es profereix és *experimentable* (no tant com comprensible) o allò que es profereix té un *interès* comunitari. En darrer terme, remet a un *principi de falsació* més que no a un de verificabilitat.

Conclusa la fonamentació epistemològica, la recerca va analitzar la realitat gitana des d'una vessant antropològica. Hi havia una primera constatació: la paraula persona, en llengua gitana, es diu *rrom*, que literalment vol dir *gitano*. Això posa de manifest que ser persona i ser gitano és el mateix. És així fàcilment comprensible que un gitano no negui mai la seva condició, perquè fer-ho seria negar la seva humanitat.

La **vida** constitueix una pulsio bàsica dins la cultura gitana. De fet, en associar la condició de persona a la de gitano, la defensa de la vida esdevé fonamental, perquè sense vida no hi ha «gitanitat» possible. Però la concepció gitana de la vida va més enllà de la purament humana. Els gitanos se senten part d'una natura de la qual depèn la seva supervivència. Aquesta concepció orgànica, en la qual tot depèn de tot, és coherent amb l'epistemologia gitana.

Associat al concepte de vida, apareix el de dignitat. Fixem-nos en la cura que les famílies gitanes posen en facilitar als seus membres allò fonamental per a la seva existència: aliments, sostre, afecte, valors i diversió.

Però també l'acompanyament en la malaltia o la solidaritat en els moments difícils.

Ser gitano apareix així com una crida a viure en la *romipén*, un procés d'autoconeixement que es desenvolupa en el context comunitari. Certament, el punt de partença sol ser biològic. Però la «gitanitat» esdevé sempre una condició en potència, que cal actualitzar mitjançant l'aprenentatge cultural.

Passem ara a la concepció de la **llibertat**. Els gitanos trien lliurement en allò concret i quotidià, però l'interès comunitari prima en allò genèric i important. Aquesta afirmació suposa trencar amb el tòpic segons el qual els gitanos són «lliures com el vent». Ho són respecte al món no gitano, però no ho són respecte a la seva pròpia cultura. És allò que alguns autors anomenen *alliberament comunitari*, perquè no vinculen la llibertat a l'elecció sinó al compromís.

Juntament amb la vida i la llibertat hi ha el **treball**. Cal recórrer de nou a la llengua gitana. La paraula *treballar* és substituïda per una expressió perifràstica: *fer coses*. Entenen el treball en la seva forma genuïna de transformar puntualment (no sistemàticament) la natura, en benefici de la comunitat (no de la persona). Apareix alhora associat al *compromís*, com succeïa amb la *llibertat*. Es treballa només per garantir les necessitats de subsistència familiar. Però també sols quan la família ho permet.

És fàcil i ràpida la crítica a aquesta economia de subsistència, en la qual el treball s'abandona un cop s'ha satisfet la necessitat. Però a diferència del que semblaria, àdhuc del tòpic, l'economia gitana és veritablement previsor, perquè fa un ús tan puntual dels recursos que permet la seva regeneració.

Derivat d'això hi ha una concepció col·lectiva de la propietat. El món gitano és tan extremadament fratern que tots els recursos són d'ús col·lectiu. És lògic: no es concep la possessió de quelcom que diferenciï l'individu de la

resta de la comunitat, perquè això li faria la vida més difícil en el sí del propi grup.

Però la nostra anàlisi quedava incompleta si la reduïem als impossibles límits de la condició personal, que necessita del temps i l'espai per desplegar-se. De forma coherent amb la seva epistemologia, la cultura gitana ha desenvolupat una noció afectiva de l'**espai**, proper quan hi ha un gitano i llunyà quan no hi és. D'aquí que tots els gitanos del món se sentin germans. Cal fer una crítica aquest model: el risc de menysprear els qui no pertanyen a la pròpia comunitat.

Pel que fa al **temps**, no podíem perdre de vista el valor del present dins l'existència gitana. En termes heideggerians, és el predomini de la història vivent per sobre de la història passada, perquè el passat és només important en la mesura que configura el present. Com interactua el caràcter presentista amb la consciència històrica en la cultura gitana? De forma inconscient, però guiada per criteris d'eficàcia, ha sabut mantenir una matriu fixa (en allò bàsic) i assumir en canvi una sèrie limitada de préstecs (en allò accessible), tot i que adaptant-los també a la pròpia cultura.

Abordarem a continuació allò que hem anomenat «ètica gitana», que constitueix el tercer dels pilars de la identitat gitana. Partirem de dues constatacions. La primera és una constant entre els gitanos: els costums s'estan perdent. La segona fa referència a les queixes dels no gitanos perquè els gitanos no respecten les normes bàsiques de convivència. Sembla, doncs, com si estiguessin subjectes a una doble pressió: comportar-se com a gitanos i comportar-se com a ciutadans.

Els gitanos la resolen, de nou, mitjançant un **sistema dual**: es comporten *sense* llibertat però *amb* responsabilitat dins l'àmbit de la seva

comunitat i *amb* llibertat però *sense* responsabilitat fora d'ella. En actuar com a gitanos, estan subjectes a una cosmovisió en la qual la llibertat es concep no tant individualment com grupalment. I, en actuar com a ciutadans, els gitanos no perceben com a propi l'ordre moral de la societat majoritària, perquè el respecte a aquestes normes és entès com una pèrdua de la pròpia identitat.

La voluntat i la llibertat prevalen així sobre la raó, perquè una tria o un acord poden ser lliures però no raonables. Així, la pregunta «Això em convé?» es respondrà sempre a partir del condicionant «depèn de si convé als meus». La concepció gitana de la moral se situa en les pautes de les ètiques discursives, segons les quals les persones han de poder acordar lliurement i igualitàriament allò que consideren bo o dolent.

Ser gitano és així comportar-se d'acord amb un **sistema de valors**. Analitzem-los breument:

— *Respecte*. És el valor principal. Un respecte cap a les tradicions, els qui les guarden (grans), els qui les guardaran (infants), els qui les fan vives (gitanos) i allò que permet que tots ells visquin (natura).

— *Fraternitat*. Es tracta de donar-se radicalment als altres, compartir amb ells alegries i tristors, quelcom que va més enllà de la simple solidaritat.

— *Coherència*. El respecte, aplicat a un mateix, comporta puresa de cor, la honestedat en les relacions i fidelitat a la comunitat. És també respecte al caràcter permanent de les accions fetes amb recta intenció (la paraula donada, l'amistat, etc.).

— *Llibertat*. Apareix com el marc necessari per viure amb respecte i coherència. Però aquesta llibertat no és tant personal com col·lectiva.

— *Eficàcia.* És el que ha permès als gitanos sobreviure al llarg de la seva història. És la *jagara sthana* índia. Només si s'és flexible pot haver adaptació al context; només si s'és prudent es poden evitar els riscos innecessaris; i només si hi ha atenció es pot copsar el present.

Aquests valors, relacionats i jerarquitats, són coherents amb la cosmovisió gitana. Així, la importància de la vida es fa palesa en el respecte i la fraternitat, el paper de la comunitat es fa present en la coherència i la llibertat i, finalment, l'eficàcia apareix com element harmonitzador. Curiosament, «respecte» ve de *respicere* (veure dos cops) de forma coherent amb la importància del factor visual en l'epistemologia gitana.

Però, com que no totes les conductes són codificables, el que fan els sistemes morals és establir uns principis als quals atènyer-se. En el cas gitano, per superar la seva concreció epistemològica, les normes abstractes són assumides mitjançant un conjunt de comportaments col·lectius anomenats *romipén*, que agrupa els universals en parells: bé i maldat, gitanos i no gitanos, infants i adults, pur i impur. Aquesta forma de raonar, discursiva i comparativa, mitjançant el contrast de categories oposades, és també típicament oriental. La pèrdua de matisos, tot i que simplifica el judici moral, fa guanyar en eficàcia. La llibertat seria la capacitat de cadascú de donar resposta a aquestes normes mitjançant la pròpia conducta en la vida quotidiana.

Això ens remet a la qüestió de la capacitat prescriptiva de la norma. Com és que els gitanos en fan cas? Les normes es diferencien de les lleis, precisament, perquè no obliguen. Com la resta de sistemes morals, la cultura gitana fa servir diversos elements que atorguen eficàcia a les seves normes, la majoria de forma inconscient. El primer és la noció de *responsabilitat*, que apareix sempre sobredimensionada, com si de cada acció depengués el futur

de tota la comunitat. El segon element seria la vinculació entre persona i gitano, per la qual cosa l'incompliment de la norma fa gravitar la possibilitat de deixar de ser gitano. La moral gitana és així heterònoma, en la qual el marge de llibertat per a la lliure determinació és molt estret, sense gaires posicions intermèdies, a causa del dualisme ja interpretat. Què succeirà quan una persona vulneri les normes i no en vulgui assumir la responsabilitat? La resposta ve donada per un sistema d'arbitratge col·lectiu anomenat «lleig gitana» o *rroméni keris*, que amenaça, en darrer terme, amb el pitjor dels càstigs: l'expulsió de la pròpia comunitat. El seu origen cal buscar-lo en el *panchayat* indi.

Per adequar la pròpia conducta a la moral comunitària, els gitans han de passar per un procés d'**educació moral** en el qual interioritzen la idea que ser gitano és comportar-se segons un determinat sistema de valors. Coherentment amb l'antropologia gitana, passa necessàriament per la família, com a horitzó cognitiu i afectiu on es desenvolupa bona part de l'existència. Hem de recordar allò del *coneixement per confiança*, que s'assumeix implícit en les accions dels pares. Però també mitjançant la narració de contes, així com els moments de caire artístic, en el sí de la comunitat. Vet aquí que els pares no portin els seus fills a escola quan la perceben com un instrument d'aculturació.

La nostra recerca també va fer de l'estètica un dels pilars de la seva argumentació. De fet, un dels prejudicis més estesos sobre els gitans és la seva suposada predisposició per a l'art. Es tracta de quelcom fals, derivat de la necessitat de sobreviure. Tanmateix, ningú pot deixar de banda la importància que l'art té dins la cultura gitana, perquè l'actitud estètica impregna la seva existència.

Cal fer, però, una curiosa matisació. Qualsevol que hagi assistit a una manifestació artística gitana s'haurà adonat de la diferència que hi ha entre una de pública i una de comunitària. La vistositat del gest haurà donat pas a la contenció, l'artista es veurà interpel·lat pels espectadors, l'espectacle s'haurà tornat gratuït i l'expressivitat haurà augmentat. Això és fruit, un cop més, del **dualisme gitano**. A causa de la necessitat de sobreviure, la cultura gitana ha hagut de cedir una part del seu hermetisme per mostrar temporalment alguns dels seus elements més preuats.

El primer dels **elements sensorials** que caracteritza les obres artístiques gitanes és l'*espontaneïtat*. És un art concebut com a mitjà d'expressió en el context comunitari, sense més normes que aquelles que dicti la sensibilitat del creador. Això és coherent amb la importància de la sinceritat com a valor moral. El segon dels elements sensorials és el *moviment*. El ritme seria una metàfora per mostrar el pas del temps; el braceig, una altra pels canvis en l'espai; i les al·literacions serien un mecanisme per reflectir la intensitat o immensitat d'allò descrit, en repetir notes sense sentit, amb variants i matisos.

Pel que fa als **elements formals**, el llenguatge artístic gitano es caracteritza en primer lloc per la seva *naturalitat*. Els elements es relacionen per traslladar, a qui contempla l'obra, el mateix que sent el seu creador. L'artista no actua sinó que es presenta tal com és, una tendència oriental sostinguda a Occident per BAUMGARTEN en el segle XVIII. El segon dels elements formals és la seva *vistositat*. Una de les tècniques narratives és el *contrast*, que aporta vitalitat a la música, el ball o la pintura, de forma coherent amb la cosmovisió gitana. El que es tracta és d'augmentar la *intensitat* de la percepció i l'emoció estètica, en la línia de BERGSON. De nou hem de constatar el rerefons oriental d'aquesta tècnica.

En relació als **elements temàtics** de les obres artístiques, els més habituals serien la natura, els costums i la comunitat, abordats des de l'amor, la nostàlgia o la tragèdia, segons el propi *pathos*. De forma coherent amb la dificultat dels gitanos pels abstractes, no es refereixen a idees sinó situacions, expressades mitjançant les dues actituds bàsiques de la persona: l'alegria i la tristesa. Però no tot el contingut s'esgota amb aquells significats explícits i denotats, perquè el llenguatge gitano també fa servir recursos implícits i connotats que l'ajuden a garantir l'eficàcia semàntica de la narració. Serien els *símbols universals* de JUNG. La creativitat gitana estaria en fer-ne una tria i construir un *corpus* de símbols que passarien a ser incorporats a l'*inconscient col·lectiu* d'aquesta cultura.

De tot això se'n deriva un clar criteri estètic, basat en la predilecció pels materials o suports naturals, per les formes i els colors que proporcionen estímuls persistents, per les composicions naturalment vistoses, i pels continguts que reflecteixen aspectes d'una existència viscuda amb autenticitat i coherència. Allò que prima en el judici estètic és el respecte a determinades formes d'interès cultural que impregnen el seu *inconscient col·lectiu*.

Aplicat a les diferents manifestacions artístiques gitanes, la música es diferencia sempre de la no gitana per la senzillesa total dins la complexitat harmònica, en la qual les frases sonores es contraposen sobtadament i ràpidament. La pintura tendeix a la profusió de colors naturals, intensificats tonalment de forma estrident i bruscament contrastats entre ells, i de formes expressives i vistoses, a partir de línies circulars o trencades; el toreig potencia les combinacions de passis senzills executats amb naturalitat, com poesia visual; i la literatura aporta un llenguatge senzill però fortament simbòlic. La cuina tendeix a fer servir elements naturals, però intensament condimentats: amb fonoll a Espanya i amb paprika fora. Pel que fa a la decoració de les llars i la indumentària aquest criteri implicaria una profusió de colors naturals,

augmentats tonalment i bruscament contrastats, amb detalls sovint excèntrics. En el pla del llenguatge no verbal del propi cos, aquest es caracteritzarà per la profusió de gestos. Fins i tot el criteri de bellesa personal anirà vinculat als rostres angulosos pel contrast de faccions que constitueixen el seus angles.

La nostra anàlisi conclou amb una breu interpretació filosòfica sobre la reflexió que la cultura gitana ha fet dels interrogants fonamentals de l'existència. Una pregunta que té sempre una resposta transcendent. Ja dèiem abans que, per als gitanos, la realitat és inaprehensible completament a través de la raó, que només serveix per copsar el seu caràcter pràctic. El seu sentit últim sols és pot assolir a través de la fe.

Dins la seva cosmovisió, la dimensió religiosa té un paper fonamental, perquè de fet és religiosa l'explicació de l'origen i el final de l'existència, bàsicament a través no tant de mites com de contes. Val a dir que no existeix una religió gitana, perquè els gitanos han adoptat històricament la religió del seu entorn. El que sí existeix, però, són unes actituds comunes davant el fet religiós, independentment del fet que es tracti de jueus, cristians o musulmans.

Allò que fa veritables les creences entre els gitanos és el caràcter experimentable de la fe a través d'un sistema d'experiències religioses basades en la retrobada amb la natura (espai sagrat per excel·lència) o amb la comunitat (que serveix per regir el pas del temps). Totes dues funcionen com elements purificadors.

Gràcies a aquesta interpretació de la cultura gitana des de l'epistemologia, l'antropologia, l'ètica i l'estètica, varem poder analitzar en quina mesura s'havien verificat cadascuna de les tres hipòtesis de treball inicials.

La **primera** deia que *ser gitano depèn de veure la realitat d'una forma concreta, perquè es tracta de quelcom que va més enllà dels lligams purament biològics.*

Vàrem constatar l'existència de notables diferències de tipus biològic i social entre els gitanos, àdhuc de grups lingüístics; en alguns casos, fins i tot, afecten a la forma d'entendre determinats costums. També hem demostrar l'existència d'un sistema epistemològic comú. Simultàniament vàrem demostrar que, independentment del grup lingüístic o àdhuc del coneixement de la pròpia llengua, els gitanos fan un ús concret del llenguatge. Allò que la cultura gitana transmet no és un conjunt de coneixements sinó d'*actituds de coneixement*, mitjançant postulats fàcilment experimentables. Aquestes *experiències* són després contrastades amb la pròpia comunitat, per memoritzar o imaginar aquelles que es percebin útils socialment. En el cas del *coneixement indirecte*, només seran autèntiques les referides per testimonis de confiança o que hagin estat fruit del consens col·lectiu. Vet aquí la importància de disposar d'un doble nivell discursiu. L'operació lògica per excel·lència és la *intuïció*, que permet comparar les vivències entre sí, o aquestes amb les apreses, fins obtenir unes nocions que passaran a formar part de la cultura gitana.

La **segona** tesi sostenia que *la visió gitana de la realitat està constituïda per una forma pròpia de aprehendre-la i situar-s'hi, de comportar-se, d'expressar-ho i de situar-se davant l'absolut.*

També vam demostrar que la cultura gitana situa la vida com element de referència, sobretot en l'àmbit comunitari. A ella se subordinarà la llibertat i el treball i, en funció de la comunitat, es percebrà el temps i l'espai. Per transmetre aquesta *Weltanschauung*, fa servir un sistema normatiu basat en el criteri de l'interès comunitari i en un sistema de valors. La seva transmissió es produeix referencialment i culturalment, mitjançant les persones grans. Els gitanos disposen alhora d'un sistema propi per regular la convivència: la *lleï gitana*. Aquesta mateixa cosmovisió impregna també la seva producció

simbòlica, perquè l'estètica té clarament una funció humanitzadora. En el fons rau sempre la dimensió transcendent de l'existència gitana.

I la **tercera** tesi afirmava que *la visió gitana de la realitat està molt més influenciada per les seves arrels índies del que els científics i els propis gitanos consideren, fins esdevenir, tot i la lògica adaptació al context espai-temps, una porció de l'Orient al bell mig de l'Occident.*

Vàrem demostrar alhora que la matriu de la cultura gitana és netament oriental. Així, en el *pla antropològic*, vàrem constatar la mateixa concepció no jeràrquica de la realitat, la subordinació de l'interès individual al comunitari, la relació harmònica de la persona amb la natura i la percepció experiencial del temps i l'espai; en el *pla ètic*, la preponderància del respecte, la fraternitat o la coherència en el sistema de valors, així com l'existència d'institucions reguladores dels problemes de convivència; en el *pla estètic*, el caràcter presentativament expressiu del llenguatge, l'ús del contrast com a recurs compositiu, la presència d'elements naturals en les obres i la concepció purificadora i relligadora, àdhuc paralitúrgica, de l'art i la literatura; i, en el *pla religiós*, l'explicació mitològica de l'origen i la finalitat de la realitat, el caràcter sagrat del retrobament amb la natura, el lliurament als altres com a via de salvació i el sentit providencialista de la relació amb la divinitat. Però és en el *pla epistemològic* on vàrem constatar més paral·lelismes, com ara l'obertura sistemàtica a la realitat, la valoració del silenci, la preponderància dels estímuls persistents, la fixació en els particulars, la percepció subjectiva de la realitat, la lògica de caire inductiu, l'ordenació en categories oposades, la conceptualització additiva, la valoració del coneixement interpretatiu, l'afirmació negativa, la importància del llenguatge no verbal i la tendència a la metàfora i la hipèrbole.

No significa això que els gitanos i els indis tinguin la mateixa identitat, sinó que comparteixen certs elements culturals. Igualment, pel nombre i importància d'aquests trets, es podria pensar que són iguals, la qual cosa tampoc no és certa: significa que els gitanos s'assemblen als indis, però que aquests no s'assemblen als gitanos (que han seguit una evolució diferent); de fet, els indis tenen molts altres trets que els gitanos desconeixen. Finalment, hom podria pensar que aquests elements bàsics són comuns a les cultures primigènies, la qual cosa tampoc no és certa, perquè la importància que els gitanos els atorguen, així com la forma com els combinen, és allò que els singularitza com a grup cultural.

En la nostra recerca vàrem constatar alhora que la identitat gitana comportava avantatges i desavantatges. El caràcter reduccionista i pragmàtic de la seva epistemologia els consagra a viure el temps present. Igualment, la subordinació del criteri individual a l'interès comunitari limita l'autonomia de les persones. Però si ens preguntem per la seva felicitat, la resposta és positiva: tot i el necessari ajustament d'alguns dels seus trets, estan satisfets de ser com són. De nou ens hem de remetre a la necessitat d'analitzar-los de forma endògena.

Gràcies a tot el que hem exposat vàrem estar en condicions de formular una **definició** d'identitat gitana:

«Ser gitano és configurar la pròpia existència, conscientment i críticament, d'acord amb un sistema de comprensió afectiva, una concepció unitària de la realitat, un codi de conducta hol·lístic i una forma d'expressió emotiva, de forma que la pròpia persona sent que es lliura a altres persones amb les quals comparteix un mateix referent històric i una mateixa voluntat de perviure».

El primer avantatge que comporta aquesta definició és el seu *caràcter obert*. Si ser gitano és ser persona a la manera gitana, tothom qui vulgui i pugui

està en disposició de convertir-se en gitano. És el que molts gitanos defineixen com «saber estar». Sóc conscient que aquesta afirmació commocionarà els sectors puristes de la cultura gitana, mentre que els aperturistes es veuran reconfortats. Això permet superar els paradigmes genetistes, segons els quals ser gitano comporta néixer d'un pare o d'una mare gitanos.

La nostra definició també comporta un segon avantatge, encara més important, com ara el seu *caràcter dinàmic*. Com hem demostrat, els costums serien el reflex d'una forma de ser, no a l'inrevés, per la qual cosa la identitat no es veu afectada quan un d'aquests canvia. Això permet superar alhora tant els paradigmes etnològics com les tendències materialistes. Dir el contrari, com sosté l'etnologia, suposaria condemnar-los a un model estàtic d'identitat.

Volem destacar finalment que aquesta recerca obre diverses **línies de futur**, perquè permet optimitzar el treball de mediació i d'intervenció amb les comunitats gitanes i perquè inaugura la tendència d'aproximar-se a la realitat gitana des de paradigmes explicatius.